
POLITIKOLOGIJA

Pregledni naučni članak
Primljen: 31. mart 2014

UDC
172 Arendth H.
321.01
316.662-055.2

Daša Duhaček¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Hana Arent među feministkinjama koje teoreтиzuju političko²

Apstrakt

Jedno od ključnih pitanja savremene političke teorije je upravo značenje pojma političkog i, unutar tog značenja, mogućnosti i pravci razlikovanja politike od političkog, kao i sporovi oko politika identiteta. U ovom radu će se razmatrati koje se interpretativne mogućnosti pojma političkog i politika identiteta otvaraju u susretu političke teorije Hane Arent i njenog razmatranja politike i političkog, sa analizama značajnijih teoretičarki koje su prisutne u feminističkim političkim teorijama danas, i to pre svega Boni Honig i Džudit Batler, ali i drugih (Šantal Muf itd.).

Ključne reči:

političko, politika, feministička politička teorija, politike identiteta, pluralitet

---

¹ Email: gordana.duhacek@fpn.bg.ac.rs

² Rad je tekst izlaganja na naučnoj konferenciji „Politika: nauka i profesija“, održanoj na Fakultetu političkih nauka, u Beogradu, juni 2013, a deo je projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (evidencijski broj 47021), podržan od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

U jednom od najznačajnijih zbornika feminističke teorije, *Feministkinje teore-tizuju političko*, objavljenom početkom 1990-ih, izšao je i tekst o Hani Arent (Hannah Arendt) i politikama identiteta.³ Moglo bi se pomisliti da su pojedina pitanja iscrplja argumentacije koje su podržavale različite pravce u kojima se na pitanja odgovaralo. To se ne odnosi na pitanja politika identiteta u okviru feminističkih teorija. Naime, politike identiteta još uvek privlače pažnju najznačajnijih feminističkih filozofkinja i predstavnica političke teorije. Međutim, ono što čini ova razmatranja posebno zanimljivim jeste to što se mnoga od njih oslanjaju na političku teoriju Hane Arent, iako ona, kao što je poznato, nikada ni u jednom pogledu nije stala uz feminizam. Prema tome, pojedina kretanja i produktivni sporovi savremenih feminističkih političkih teorija mogu se, između ostalog, pratiti i kroz način na koji teče razmena sa teorijom Hane Arent, razmena, jer neukroćeno delo Hane Arent je i u feminismu odavno od puke recepcije dobilo status diskurzivne matrice i kategorijalnog aparata autorskih analiza. Ovde neće biti reči o prvim fazama te recepcije, što je već prikazano⁴, već o novijim i aktuelnim raspravama. One su jasno tematski usredsređene, tako da će u ovom tekstu biti reči o politikama identiteta i o tome kako one oblikuju pojmove politike i/ili političkog.

Politika jeste jedna od centralnih kategorija u delu Hane Arent. Međutim, u razvijanju tog pojma Arent nije bila usredsređena na razlikovanje pojmova politike (*politics*) i političkog (*the political*) tako da kroz svoje tekstove i nije precizirala terminološku razliku među njima. To su učinili mnogi koji su se kasnije, u razvijanju sopstvenih političkih teorija, pozivali na njene tekstove.⁵ Ona je koristila oba termina, ponekad naizmenično, često dodajući posebna određenja, da bi naglasila ono što jeste smatrala ključnim, kao na primer, „političko u pravom smislu te reči (*the political, properly speaking*)“ ili, „politika, strogo uzevši (*politics, strictly speaking*)“ ili čak „politika u užem smislu te reči (*politics in the narrower sense...*)“.⁶ Njena upotreba termina političko (*the political*) javljala se pre svega u odnosu na termin „društveno“ (*the social*), jer je želela da naglasi oštru distinkciju između ova dva polja; i tada obeležavala

³ Judith Butler & Joan Scott, *Feminists Theorize the Political*, Routledge, New York, London, 1992.

Džudit Batler & Džoan Skot, *Feministkinje teore-tizuju političko*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006.

⁴ Daša Duhaček, *Breme našeg doba*, Beogradski krug i Centar za ženske studije, Beograd, 2010, str. 34–44.

⁵ Pomenimo na primer, Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, Edinburgh University Press, 2007. Mouffe, Chantal, *Agonistics*, Verso, London, New York, 2013. i drugi.

⁶ Hannah Arendt, *Vita Activa*, Biblioteka August Cesarec, Zagreb: 1991, str. 38, 47, 55.

pojam političkog, a ne zato što je, nasuprot pojedinim interpretacijama, sama smatrala da je tu pojmovnu i terminološku razliku neophodno praviti.⁷

Ovde ne može biti reči o potpunijem shvatanju politike i/ili političkog u delu Hane Arent, ali pomenimo samo ono što je bitno u sklopu feminističkih političkih teorija. Dakle, koristeći termin politika, Hana Arent je čak i taj pojam često objašnjavala na posredan način. Pojam politike se povezuje – a ponekad skoro i identificuje – sa delovanjem (*action*), da bi se značenje politike dalje razvilo kroz sintagmu „političko delovanje“. Polazna prepostavka, uslov, i to formulisan kao *conditio per quam* političkog života,⁸ odnosno politike, zasniva se, kaže Arent, na pluralitetu ljudi. „Čovek je“, kaže ona „apolitičan“, naglašavajući pri tom jednину, jer, „politika nastaje *među* ljudima“⁹.

Pitanja politike i politika identiteta postavlja nekoliko značajnih savremenih filozofkinja čiji se pristupi međusobno razlikuju u zavisnosti od toga šta naglašavaju: tako će Boni Honig (Bonnie Honig) i Šantal Muf (Chantal Mouffe), oslanjajući se na dela Hane Arent, graditi ključne elemente u svojim koncepcijama politike, odnosno političkog, dok će Honig i, u novije vreme, Džudit Batler (Judith Butler), u odnosu na tekstove Hane Arent, razvijati svoju analizu politika identiteta.¹⁰ Tako da je Hana Arent i dalje u sferi interesovanja feminističkih teoretičarki.

OD POLITIKA (IDENTITETA) DO (POJMA AGON I) POLITIČKOG: BONI HONIG I ŠANTAL MUF

Jedna od osnovnih prednosti feminizma jeste ta što preispituje svoje osnovne postulate. Ovo se posebno odnosi na politike identiteta, na političke prepostavke koje su mnogim teoretičarkama već priznatog kanona feminističkih teorija poslužile kao utemeljenje.¹¹ Pod politikama identiteta podrazumevamo

⁷ Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, Edinburgh University Press, 2007, p. 38.

⁸ Hannah Arendt, *Vita Activa*, op. cit., 11.

⁹ Hannah Arendt, “Introduction Into Politics” in: Hannah Arendt, *The Promise of Politics* (ed. Jerome Kohn), Schocken Books, New York, 2005, p. 95.

¹⁰ Osim Batler i Honig, ovde bi trebalo pomenuti i Šejlu Benhabib (Seyla Benhabib) koja takođe pripada ranijoj recepciji Hane Arent.

¹¹ Pojam politika identiteta upotrebljen je prvi put 1977. u programskom tekstu feminističke grupe Afro-amerikanki, *Kombahi river* (*Combahee River Collective*), grupe koja se zalagala za politiku identiteta jer je smatrala da će se samo tako suprotstaviti opresiji kojoj su izložene.

ne samo javne politike, već i teorijske pretpostavke koje su „zasnovane na samozumevanju i definisanju sopstvenih određenja (identiteta) često proizaslih iz viktimizirajućih iskustava, ali *nota bene*, i političke prakse koje uvek kao posledicu proizvode isključivanje drugog i drugačijeg“.¹² Gotovo istovremeno kada su bili podizani ti temelji su bili i poljuljani, i to najubedljivije unutar sa-mih feminističkih teorija.

U knjizi koju je nedavno objavila, Džudit Batler (Judith Butler) se kreće u okviru pitanja identiteta.¹³ Međutim, gotovo je upadljivo da se u tekstu ne pojavljuju one kategorije koje su inače obeležavale njene najpoznatije analize pitanja identiteta, kao što su to kategorije žene, roda, pola, feminizma.¹⁴ Zapravo, Batler poslednjih decenija samo podrazumeva ovaj kategorijalni aparat koji je kao svoje analitičko oruđe razvijala od 1990-ih; ono je utkano u osvajanje drugih teorijskih prostora i dalje razmatranje ranjivih identiteta. Utoliko je eksplicitno usredsređena na pitanja politike, i to pre svega kroz preispitivanje sopstvene političke scene koja je na agendi javnih politika međunarodne scene.¹⁵ Na taj način Džudit Batler razvija svoje razumevanje pojma političkog.

Za razliku od Batler, Boni Honig je, nešto ranije, eksplicitno artikulisala svoje pitanje kroz politike identiteta, u sklopu rasprave kroz koju gradi svoj koncept politike.¹⁶ Ona pripada malobrojnima koje su se ovog pitanja poduhvatile kroz izazovnu i nezahvalnu argumentaciju, jer joj je kao oslonac poslužila politička teorija Hane Arent. Ono što argumentaciju Boni Honig čini nezahvalnom nije samo to što političku teoriju Hane Arent nije moguće neposredno povezati sa feminismom i feminističkom teorijom, nego i to što je čitav niz ključnih teza kod Arent potpuno suprotstavljenio pretpostavkama feminističkih teorija; a to je pre svega insistiranje na distinkciji privatnog i javnog u njenoj teoriji.

¹² Daša Duhaček, „Rodne uloge i polna razlika – od teorijskih sukoba do praktičkih razrešenja“ u: Tamara Džamonja Ignjatović i Nevenka Žegarac (urs.), *Teorijske osnove medijacije*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2009, str. 66.

¹³ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism (Razilaženje. Jevrejstvo i kritika cionizma)*, Columbia University Press, New York, 2012.

¹⁴ Judith Butler, *Gender Trouble*, Routledge, London, 1990. Judith Butler, *Undoing Gender*, Routledge, New York, 2004. Judith Butler, *Bodies That Matter*, Routledge, New York & London, 1993.

¹⁵ Judith Butler, *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, Verso, London, New York, 2004. Judith Butler, *Frames of War. When is Life Grievable?*, Verso, London, New York, 2009.

¹⁶ Bonnie Honig, “Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity” in: Judith Butler and Joan Scott, *Feminists Theorize the Political*, Routledge, New York and London, 1992. Boni Honig, „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identiteta“ u Džudit Batler i Džoan Skot (urs.), *Feministkinje teoretičarice političko*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006.

Međutim, Boni Honig smatra da je značaj Hane Arent u tome što ona „teoretičuje politiku koja ... jeste dinamična, agonalna, performativna,“ i upravo u odnosu na sporne tačke te teorije najavljuje: „Okrećem se Hani Arent zbog onoga što ona *uključuje* u svoju viziju politike, ali i zbog onoga što iz nje ostaje isključeno (a *ne* uprkos tome): uslovi tog isključivanja poučni su za feminističku politiku koja se hvata u koštac sa ušančenim i često parališućim podvajanjem privatnog i javnog domena, nastojeći da ga dovede u pitanje“.¹⁷

Pitanja identiteta i mesta koje su ta pitanja imala u političkoj teoriji same Hane Arent, kao i u njenim opredeljenjima, bila su predmet mnogobrojnih burnih rasprava u široj javnosti, ali to se odnosilo pre svega na njen jevrejski identitet, dok je njen rodni identitet, iako takođe predmet burnih rasprava, bio mahom ograničen na tekstove feminističkih teoretičarki.¹⁸ Međutim, u oba slučaja kategorija identiteta je bila okosnica sučeljavanja međusobno suprotstavljenih stanovišta.

Sama Hana Arent nije nijednom od svoja dva identiteta poklanjala posebnu pažnju. Naprotiv. Razlog je bio u tome što je i svoj jevrejski, dakle etnički i/ili nacionalni, kao i rodni identitet smatrala prepolitičkim kategorijama i prema tome potpuno irelevantnim za ono što jeste smatrala bitnim, a to je političko. U tumačenju Hane Arent oni identiteti koji su utemeljeni u privatnom, za koje ona čak kaže da se nalaze u „sigurnosti četiri zida“ upravo se zato ne mogu pojavljivati u javnom, političkom prostoru. „... Arent svoje odbacivanje [politike identiteta] zasniva na odbijanju da identiteti, koji su utemeljeni u privatnom, kao što je to rod, smatra potencijalnim političkim prostorom“¹⁹ Iz tog razloga Boni Honig ispravno govori o „politički *ostvarenom* identitetu koji Arent vrednuje“²⁰ naglašavajući tako njihov proizvedeni karakter, za razliku od onih identiteta koji nastaju jednostavnim pripadanjem (rodu, naciji, etnicitetu i sl.). U tom objašnjenju Honig se oslanja na eksplatornu moć performativa,²¹ što je uostalom, prisutno i u drugim feminističkim

¹⁷ Boni Honig, „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identiteta“, nav. delo, str. 235.

¹⁸ Bonnie Honig, *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 1995. Seyla Benhabib, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, Sage Publications, London & New Delhi, 1996. Daša Duhaček, *Breme našeg doba*, nav. delo.

¹⁹ Boni Honig, „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identiteta“, nav. delo, str. 236.

²⁰ Bonnie Honig, „Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity“, op. cit., p. 216 (naglasila D.D.).

²¹ Honig podseća da u svom čitanju američke Deklaracije o nezavisnosti Arent naglašava da je samo deo „*Mi smatramo* (ove istine očiglednim...)“ ono što čini ovaj tekst izrazom političke moći, tj. političkim aktom, jer samo tako nastaje ono

teorijskim pristupima, od kojih je najpoznatiji onaj koji u sklopu svog objašnjenja kategorije roda koristi Džudit Batler.²²

Boni Honig, između ostalog, polazi od toga da se identitet postiže delovanjem sopstva koje je zapravo višestruko; ta višestrukost se metaforički može prikazati kao performativ i konstativ. Upravo zbog toga i ovo može biti „prostor agonističke borbe“.²³ Iako Arent označu političkog za ovaj unutrašnji sukob ne bi prihvatala, i Honig i Batler to povezuju. Tako, na primer, Batler u sam proces rasuđivanja učitava pluralitet, i u iznijansirane analize zaključnih delova teksta *Ajhman u Jerusalimu* prati udvajanje glasova kroz koje Arent sudi, odnosno rasuđuje o Ajhmanu i to iz pozicije pluraliteta, oscilirajući između međusobno suprotstavljenih pogleda.²⁴ Honig smatra da napor, koji je Hana Arent uložila da bi zaštitila distinkciju privatno/ javno, nije sasvim osigurao i učvrstio tu distinkciju, jer je ona već narušena time što samo (*političko*) delovanje, iako treba da se odvija u javnom prostoru odbija sebe da ograničava, jer ima to „iznenadujuće svojstvo“ – nepredvidljivost, mogućnost pojavljivanja novog, drugačijeg.

Ulazeći u ključne elemente političke teorije Hane Arent, koja počiva na strategijama osnaživanja politike koju razume kao mogućnost otpora, kao otvorenost, i utoliko načelnu nedovršenost, Honig postavlja pitanje: „Zašto ne bismo prisvojili istu strategiju osnaživanja da bi se skinula maska s prisilne jednoznačnosti i samoočiglednosti jevrejske i feminističke politike identiteta...?“²⁵ Za njenu argumentaciju, u kojoj koristi teoriju Hane Arent protiv same Hane Arent, bitno je i to da, pošto je uspostavila kritički odnos prema politikama identiteta, nezavisno od toga gde su im koreni, Honig smatra da Hana Arent ne može da zadrži identitete iz sfere privatnog u prepolitičkom domenu. „Pretpostavka koncepcije sopstva u svemu ovome je jedno agonističko, diferencirano, višestruko, neidentitetno biće koje je neprekidno u nastajanju... A politika najvernija ovome je takođe agonistička, (...) performa-

---

Što prethodno nije postojalo, što utemeljuje i dato je samim govornim činom. Arent se ovde služi Ostinovom analizom moći performativa, određujući kao politički nemoćne izraze koji su konstativi, npr. o samoočiglednim istinama, ute-meljenju u Bogu ili prirodnim zakonima.

²² Džudit Batler, *Nevolja s rodom*, Karpos, Loznica, 2010. Judith Butler, *Gender Trouble*, Routledge, London, 1990.

²³ Boni Honig, „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identiteta“, nav. delo, str. 240.

²⁴ Hana Arent, *Ajhman u Jerusalimu*, Samizdat Free B92, Beograd, 1999, str. 249.

²⁵ Boni Honig, „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identiteta“, nav. delo, str. 251.

tivna, potencijalno subverzivna, i uvek teži da uspostavi nove odnose, nove stvarnosti... čak i u privatnom domenu.”²⁶

Boni Honig je ne samo ovim tekstom, već i mnogo obimnijom studijom postavila Hanu Arent u onu teorijsku tradiciju, za koju je tvrdila da se, uz Ničea (Friedrich Nietzsche), oslanja na *virtū* u Makijavelijevom (Niccolo Machiavelli) značenju te reči. Honig smatra da ova tradicija uvažava da u politici postoje sukobi, otpori, prekidi i neravnine i da zadatak političke teorije nije da ih razreši i poravna; a one političke teorije kojima to jeste cilj oslanjaju se na vrlinu (*virtue*), ali su upravo zato pravo značenje politike pomerile, pre-mestile i takoreći zaturile (*displaced*).²⁷ Dakle, Honig polazi od toga da je važno pratiti puls promene, razložiti neizvesnosti ali mogućnosti unutar (pojma) politike i time otvarati prostor za političko delovanje.

U ovome, kao i drugim kretanjima u savremenim političkim teorijama tekstovi Hane Arent su i dalje oni koji pokreću. Jedan od pristupa u kome politička teorija Hane Arent zauzima značajno mesto jeste razlikovanje pojmova politika i političko.²⁸ Tako i Šantal Muf polazi od razlike između politike i političkog; i ona postavlja Hanu Arent na značajno mesto u artikulisanju osnovnih prepostavki svoje političke teorije, ali Šantal Muf svoje stanovište dalje razrađuje kroz kritiku Hane Arent.²⁹ Iako joj odaje priznanje i to pre svega za uspostavljanje i razumevanje značaja koje *agon* ima utoliko što, po njenom mišljenju, čini srž političkog (dok je politika skup praksi i institucija koje su aficirane političkim), Šantal Muf smatra da ovaj koncept u teoriji Hane Arent ima suštinski problem, jer je to „agonizam bez antagonizma“, odnosno bez konkretnog prepoznavanja, gde se ne priznaje da je struktura „hegemonizma u svakom konsenzusu“ i ne vidi „neizbrisivost antagonizma“.³⁰

OD IDENTITETA DO KOHABITACIJE: POLITIČKO KOD DŽUDIT BATLER

Međutim, Džudit Batler, slično kao i Šantal Muf, ukazuje na niz problema koji se otvaraju političkom teorijom Hane Arent. U knjizi *Razilaženje* Batler gradi pojam političkog tako što ga ukršta sa pojmom identiteta, i to analizirajući,

²⁶ Bonnie Honig, “Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity”, op. cit., p. 232 (naglasila D.D.).

²⁷ Bonnie Honig, *Political Theory and the Displacement of Politics*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1993.

²⁸ Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, op. cit.

²⁹ Chantal Mouffe, *Agonistics*, Verso, London, New York, 2013.

³⁰ Ibidem, p.11.

kako sama kaže, pre svega teoretičare/ke jevrejske tradicije i povezujući ih i sa najpoznatijim palestinskim autorima.³¹ Ovaj tekst izdvaja analizu dela Hane Arent onako kako je razvija Džudit Batler.

Batler polazi od izveštaja Hane Arent sa suđenja Adolfu Ajhmanu (Adolf Eichmann), izveštaja koji su pretočeni u knjigu *Ajhman u Jerusalimu*. Ovi tekstovi, prвobitno objavljeni u časopisu *Njujorker (New Yorker)*, kao i knjiga koja je usledila, izazvali su žestoku reakciju celokupne javnosti, a posebno celokupne jevrejske zajednice. Kao što je poznato, Hana Arent je bila optužena da je izneverila svoje jevrejsko poreklo i pripadnost svom narodu; kod nje, glasila je jedna od najglasovitijih optužbi, nema traga onoga što se zove *Ahbath Israel*, „ljubavi prema jevrejskom narodu“. Geršom Šolem (Gershom Scholem), njen prijatelj, veliki poznavalac jevrejske kulture, u toj prilici napisao je da on i dalje smatra da je Hana Arent „ćerka našeg naroda“.³² Odgovor Hane Arent je mnogo puta citiran i tumačen: „Istina je da se nikada nisam pretvarala da sam bilo šta drugo ili da sam na bilo koji način različita od onoga što jesam, i nikada nisam došla u iskušenje u tom smislu. To bi bilo kao da kažem da sam muškarac, a ne žena – dakle, nešto pomalo blesavo. Naravno, ja znam da čak i na tom nivou postoji 'jevrejski problem', ali to nikada nije bio moj problem – čak ni u detinjstvu. Za mene, biti Jevrejka spada u neporecive činjenice mog života, i nikada nisam poželela da promenim ili poreknem tu vrstu činjenica. Postoji nešto što bi se moglo nazvati osnovnom zahvalnošću za sve što je tako kako je; za ono što je *dato* a ne *stvoreno*; za ono što je *physei* a ne *nomos*. Naravno, takav pristup je prepolitički, ali u izuzetnim okolnostima – kao što su okolnosti jevrejske politike – on mora imati i političke posledice, iako, moglo bi se reći, na negativan način.“³³

U navedenom tekstu Hana Arent uspostavlja paralelu između svoja dva identiteta, to što je žena i to što je jevrejka, oba prepolitička. Ti identiteti su, kako ona kaže, „nesporne činjenice, za koje (treba da) postoji „osnovna zahvalnost“ za stvari koje jednostavno jesu, i to (samo) zato što jesu. Oba identiteta se uspostavljaju u odnosu na *physis*, jesu *physei*, dakle po prirodi, a ne u odnosu na *nomos*. Tako da Batler s pravom postavlja pitanje, „da li su ove kategorije date ili stvorene, i da li postoji 'stvaranje' onoga što je 'dato', ono što usložnjava navodnu distinkciju između *physei* i *nomos*?“³⁴ Ovde ne treba gubiti iz vida da je u osnove preispitivanja, u koje se upušta Batler, uključena

³¹ Valter Benjamin (Walter Benjamin), Emanuel Levinas (Emanuel Levinas), Primo Levi (Primo Levi), Edvard Said (Edward Said) i, naravno, Hana Arent.

³² Hannah Arendt, *The Jewish Writings* (eds/urs. Jerome Kohn and Ron Feldman), Shocken Books, New York, 2007, p. 466.

³³ Ibidem.

³⁴ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, Columbia University Press, New York, 2012, p. 133.

i prepostavka njenog sopstvenog jevrejskog identiteta. Možda zbog toga ne bi trebalo da iznenaduje to da Batler – teoretičarka koja je nedvosmisleno i uverljivo izložila složenost mehanizama konstrukcije ne samo roda nego i pola – ovoga puta bez svoje kritičke distance, i čak s razumevanjem, samo primećuje da su u ovom tekstu Hane Arent „biti žena i Jevrejka deo *physei* i da su prema tome *prirodno* konstituisani, a ne deo nekog kulturološkog poretku ili kulturološke prakse“.³⁵ S obzirom na to da se Arent nije bavila pitanjima svog rodnog identiteta, odnosno svog identiteta kao žene, jedino što o tome možemo zaključiti jeste na osnovu paralela koje je uspostavljala u okviru onoga što jeste *physei*, po prirodi, i to kao prepolitičkog. Međutim, ni u ta se razmatranja nije upuštala sopstvenim izborom, već pod pritiskom okolnosti. Ovde je, dakle, reč o analizi njenog jevrejskog identiteta, ali s obzirom na to da se analiza uspostavlja kroz interpretaciju Džudit Batler, ima značaja to što se u tekstu pred nama prepliću stavovi dve filozofkinje koje se bave svojim jevrejskim identitetom, obe u kontekstu izgradnje svog koncepta političkog. Tekst knjige *Razlaz* se otvara objašnjenjem, da je nastala s tim „da obori tvrdnju da je svaka kritika države Izreal zapravo antisemitska (...) Ako uspem da pokažem“, kaže Batler, „da postoje jevrejski izvori za kritiku državnog nasilja, kolonijalnog podređivanja nekih naroda, proterivanja, oduzimanja imovine, onda ću uspeti u tome da pokažem da je jevrejska kritika izraelskog državnog nasilja bar moguća, ako ne i etički obavezujuća“.³⁶

Batler smatra da je za objašnjenje odnosa prema jevrejskom identitetu u slučaju Hane Arent veoma važno to što se ona pozvala na Hilela (Hillel the Elder). Hilel Stariji, jevrejski mudrac (1. vek n.e.), poznat je po rečima: „Ako nisam za sebe – ko će biti, ako sam samo za sebe, ko sam ja?“ U tekstu iz 1941. godine, a u interpretaciji Hane Arent, te reči glase: „Kao Jevreji mi želimo da se borimo za slobodu jevrejskog naroda, jer „Ako nisam za sebe – ko će biti“. Kao Evropljani mi želimo da se borimo za slobodu Evrope, jer „ako sam samo za sebe, ko sam ja?“³⁷ Batler ovde vidi nesumnjivu upornost u borbi za opstanak, ali, „koliko god da je opstanak važan, to nije smisao etičkog života“, s tim što da bi etički život bio moguć treba – naravno – pre svega (pre)živeti, opstati, a u ovom slučaju opstati kao jevrejka. U ovom pregovaranju sa sobom, treba uvek iznova pomiriti onaj deo identiteta koji proizlazi iz pripadanja sa obavezom prema drugome. I u tome leži paradoks.

Džudit Batler podvlači da je za Hanu Arent presudno bilo da o pripadanju (naciji...) misli tako što kategorički odbija nacionalizam. Razmatranje Džudit Batler, koje se odnosi na političku teoriju Hane Arent o nacionalnoj državi (*nation state*), kao i razmatranje Boni Honig, pod lupu stavlja refleksiju Hane

³⁵ Ibidem (naglasila D.D.).

³⁶ Ibidem, p. 1.

³⁷ Hannah Arendt, *The Jewish Writings*, op. cit., p. 142.

Arent, a stapa se sa autorefleksijom same Batler o jevrejskom identitetu, kao i sa promišljanjem političkog Boni Honig i povezuje sve tri filozofkinje u njihovoj upitnosti o nacionalnoj lojalnosti. Iako je dobro poznato šta je Arent pisala o nacionalnoj državi³⁸, Batler to podvlači podsećajući na „političke paradokse nacionalne države...: ako nacionalna država obezbeđuje prava građana, ona je nužna; ali ako se nacionalna država oslanja na nacionalizam ona uvek proizvodi veliki broj ljudi koji ostaju bez države, i tada joj se treba suprotstaviti“.³⁹ Celokupna koncepcija nacionalne države, kako to Batler izvodi, počiva na ozbilnjom promašaju, jer povezuje naciju (*nation*) i državu (*state*). *Država* treba da sprovodi vladavinu prava, a *nacija*, oslanjajući se uvek samo na određenu nacionalnu pripadnost, isključuje one koji joj ne pripadaju. Nažlost, doktrina ljudskih prava se pokazuje kao slaba, sasvim nedovoljna da zaštiti one koji ne pripadaju (privilegovanoj naciji), i samim tim nacionalizam lomi, krši vladavinu prava. Hana Arent je u knjizi *Izvori totalitarizma* osvetlila stradanja miliona koji su, ostajući bez zaštite *nacionalnih* država, zapravo ostali *bez ikakve države*, ali ono što je bilo presudno jeste to da su samim tim ostali i bez „prava na to da imaju prava“.⁴⁰ Iz svega ovoga Arent zaključuje da, prema tome, „nacionalni interesi nisu i *zajednički* interesi“.⁴¹ U traganju za alternativom Batler zajedno sa Hanom Arent, ukazuje na načine „'pripadanja' i koncepcije 'oblika vladavine/političkih zajednica' koje se ne svode na nacionalne države“.⁴² U svojim ranim tekstovima, pisanim 1940-ih za časopis *Aufbau*, Hana Arent ima kritički odnos prema cionističkoj koncepciji jevrejske države. U tom smislu ona pominje druge mogućnosti, na primer, federaciju, zatim naciju bez teritorije (svakako nastala pre svega konceptualno, a ne samo polazeći od realnosti jevrejske egzistencije toga vremena).

U svakom slučaju, koja god da se mogućnost političke zajednice, odnosno državnog ustrojstva razvija, pažnju zavređuje to što se ta mogućnost u Arentovskom modelu, uspostavljenom u knjizi *Izvori totalitarizma*, ponavlja u onom istom modelu koji Džudit Batler posle pola veka podržava. To je model političke zajednice koja se zasniva na pretpostavci o udaljavanju, čak odricanju od nacionalne države: „.... već i sama mogućnost etičkog

³⁸ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998, str. 274–310.

³⁹ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, op. cit., p. 131.

⁴⁰ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998, str. 305.

⁴¹ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, op. cit., p. 146. (kurziv u originalu).

⁴² Ibidem, p. 131.

odnosa zavisi od izvesnog uslova udaljavanja od lišavanja nacionalnih oblika pripadnosti".⁴³

Međutim, osnovna prepostavka ovog lišavanja jeste uspostavljanje drugačijeg oblika povezivanja, drugačijih društvenih veza koje polaze od Arentovske ideje pluraliteta i međuzavisnosti, od onoga što Batler naziva kohabitacija. Mogućnost ovog oblika povezivanja zamagljena je konceptom društvenog ugovora, a zapravo bi trebalo da mu prethodi, jer prethodi bilo kom ugovornom odnosu upravo zato što nije zasnovan na volji pojedinca. Prema tome lišavanje, odricanje od nacionalne pripadnosti nije zasnovano samo na tome da nacionalne države sistemski proizvode mase onih koji gube pravo na ljudska prava, već i na uspostavljanju te drugačije mreže odnosa među ljudima.

Hana Arent je u knjizi *Ajhman u Jerusalimu* zaključila da je on „igrao centralnu ulogu u jednom poduhvatu čiji je neskriven cilj bio da se zauvek s lica zemlje eliminišu neke 'rase'“.⁴⁴ U svom određenju osnove Ajhmanovog zločina Batler polazi od onoga što je on, Ajhman – kao i njegovi saučesnici – u ovom poduhvatu izabrao da prenebregne, a to je upravo neizbežnost ove mreže društvenih odnosa koju Batler određuje kao kohabitaciju. Ajhman je optužen da je (opet sa svojim saučesnicima) zamislio da kohabitaciju na zemlji može da bira. Međutim, „nama su *dati/zadati* oni s kojima stupamo u odnos kohabitacije na zemlji (*earth*) i to prethodi našem izboru; i to pre bilo kakvog društvenog ili političkog ugovora u koji stupamo našim izborom, našom voljom“.⁴⁵ Osnovna prepostavka je da ljudi ne mogu da biraju s kim će uspostaviti ovaj odnos na zemlji, ne mogu da biraju da li će ili ne uspostaviti odnos kohabitacije. Ajhman je pošao od toga da ima taj izbor što ga je i dovelo do toga da uništi deo čitavih populacija, Jevreja, homoseksualaca, Roma, komunista, invalida, bolesnih... Zapravo, ako prepostavimo da je ta kohabitacija stvar našeg izbora, onda ta prepostavka podrazumeva „uništavanje osnova našeg društvenog i političkog života“.⁴⁶ Kohabitacija podrazumeva i teritorijalni odnos, odnos prema prostoru i to odnos koji naglašava deljenje (*sharing*) a ne podelu (*dividing*), odnosno to da ga delimo, a pri tom ne podelimo.

Batler, opet u društvu s Hanom Arent, ide dalje i tvrdi da ne samo što ne možemo birati kohabitaciju nego imamo i „obavezu da ovaj pluralitet očuvamo“.⁴⁷ A kao što je poznato iz dela Hane Arent, „[P]luralitet je uvjet ljudskog postojanja zato što smo svi isto, naime ljudi, na takav način da nitko nikada

⁴³ Ibidem, p. 129.

⁴⁴ Hana Arent, *Ajhman u Jerusalimu*, nav. delo, str. 249.

⁴⁵ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, op. cit., p. 125.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem (naglasila D.D.).

nije isti kao netko drugi tko je živio, živi ili će živjeti“.⁴⁸ Ova čuvena formulacija već sadrži ono što će i Batler – ali i drugi – razvijati, a to je da pluralitet nije kategorija univerzalizacije, a još manje homogenizacije, već je na protiv kategorija koja upućuje na diferencijaciju,⁴⁹ jer se „... univerzalizacija i diferencijacija odvijaju istovremeno i bez suprotstavljanja – i ovo je struktura pluraliteta“.⁵⁰

Batler pojам pluraliteta razmatra imajući u vidu i filozofske i političke implikacije upotrebe tog pojma, i to posebno u odnosu na kategoriju mišljenja u delu Hane Arent. Ovo je važno s obzirom na način na koji Arent podvlači razliku između mišljenja i delovanja, što je smatra Batler i inače prenaglašeno, a u slučaju Ajhmana dodatno otežava donošenje relevantnih zaključaka. Hana Arent optužuje Ajhmana za nedostatak mišljenja (*thoughtlessness*), odnosno za nesposobnost samostalnog rasuđivanja, a Batler upućuje na to da nas, prema stavu Hane Arent, čak i „... sam proces mišljenja unapred obavezuje na izvesno razumevanje kohabitacije“,⁵¹ do čega Ajhman usled odsustva mišljenja i samostalnog rasuđivanja nije mogao doći. Povezivanjem ljudske aktivnosti političkog delovanja⁵² sa moćima duha, mišljenjem i rasuđivanjem,⁵³ Džudit Batler može da tvrdi: „... čini se da ovo prizivanje pluraliteta uključuje rasuđivanje (...) ne kao primer podvođenja pod postojeće pravilo, već kao spontan i stvaralački čin“, jer upravo i Arent kaže da rasuđivanje kod ljudi: „... nije sputano ... pravilima..., već naprotiv proizvodi sopstvene principe...“⁵⁴ Ono što je za Batler važno jeste da se rasuđivanje i mišljenje poveže s pluralitetom ljudi. Kada je reč o delovanju, to nije sporno, ali s obzirom na Arentovsko razdvajanje *vita activa* od *vita contemplativa*, ta argumentacija postaje složenija.

Međutim, Batler ukazuje i na to da kada se pluralitet materijalizuje, to biva u obliku *agona* što u kohabitaciju zapravo uvodi konstitutivnu neslobodu. Kohabitacija u svojoj nužnosti donosi *agon*, ako ne i antagonizam. Konkretizacijom onoga što kohabitacija podrazumeva Batler, osim *političkog* uslova koji je neupitan, podseća i uvodi i momenat *društvene* egzistencije i nagašava da *agon*, koji je Arent ugradila u temelje političkog, jeste implikacija

⁴⁸ Hana Arent, *Vita Activa*, Biblioteka August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 12.

⁴⁹ William Connolly, *Ethics of Pluralization*, University of Minnesota Press, 1995.

⁵⁰ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, op. cit., p. 125.

⁵¹ Ibidem, p. 153.

⁵² Hana Arent, *Vita Activa*, Biblioteka August Cesarec, Zagreb, 1991.

⁵³ Hana Arent, *Život duha*, Službeni glasnik, Centar za ženske studije, Beograd, 2010.

⁵⁴ Hannah Arendt, *Responsibility and Judgment* (ed. Jerome Kohn), Schocken Books, New York, 2003, p. 27.

i kohabitacije koju ne biramo i da se time podrazumeva sve ono što bi u njem modelu političkog bilo isključeno i potpadalo pod društveno (*the social*): „... i žudnja, i zavisnost, i ograničenja, izmeštanja, povrede, oštećenja“.⁵⁵ Agon kao prepostavka političkog nije više ograničen u svom domenu delovanja samo na javnu sferu, već se određuje i svojim sadržajem i svojom otvorenom konstrukcijom.

Kao što je već rečeno, Hana Arent, čija je politička teorija još uvek izazov, nije dosledno kroz svoja dela terminološki precizirala razliku između politike (*politics*) i političkog (*the political*), kao što su to učinili mnogi koji su se kasnije na njene tekstove pozivali, ali ona je, koristeći oba termina, jasno izložila ono što je smatrala da je bitno. U tekstu o politici, koji je posthumno objavljen, na pitanje *Šta je politika* odgovorila je: „Politika je zasnovana na činjenici ljudskog pluraliteta“.⁵⁶ Ovime povezuje kohabitaciju, na koju poziva Džudit Batler, *agon*, od čega polazi Šantal Muf, *i virtù*, koju joj pripisuje Boni Honig, otvarajući na taj način, kako bi ona rekla, prostor političkog, kao mesto za nove početke.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998.
- [2] Arent, Hana, *Eichmann u Jerusalimu*, Samizdat Free B92, Beograd, 1999.
- [3] Arent, Hana, *Život duha*, Službeni glasnik, Centar za ženske studije, Beograd, 2010.
- [4] Arendt, Hannah, *Vita activa*, Biblioteka August Cesarec, Zagreb, 1991,
- [5] Arendt, Hannah, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, University of Chicago Press, 1982.
- [6] Arendt, Hannah, *Responsibility and Judgment* (ed. Jerome Kohn), Schocken Books, New York, 2003.
- [7] Arendt, Hannah, *The Jewish Writings* (eds.), Jerome Kohn and Ron Feldman, Shocken Books, New York, 2007.
- [8] Arendt, Hannah, “Introduction Into Politics” in: Hannah Arendt, *The Promise of Politics* (ed. Jerome Kohn), Schocken Books, New York, 2005.
- [9] Batler, Džudit & Džoan Skot, *Feministkinje teoretičku političko*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006.

---

⁵⁵ Judith Butler, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, op. cit., p. 176.

⁵⁶ Hannah, Arendt, “Introduction Into Politics” in: Hannah Arendt, *The Promise of Politics* (ed. Jerome Kohn), Schocken Books, New York, 2005, p. 93.

- [10] Benhabib, Seyla, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, Sage Publications, London, 1996.
- [11] Butler, Judith, *Parting Ways. Jewishness and the Critique of Zionism*, Columbia University Press, New York, 2012.
- [12] Butler, Judith, *Gender Trouble*, Routledge, London, 1990.
- [13] Butler, Judith, *Undoing Gender*, Routledge, New York, 2004.
- [14] Butler, Judith, *Bodies That Matter*, Routledge, New York & London, 1993.
- [15] Butler, Judith, *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, Verso, London, New York, 2004.
- [16] Butler, Judith, *Frames of War. When is Life Grievable?*, Verso, London, New York, 2009.
- [17] Butler, Judith & Joan Scott, *Feminists Theorize the Political*, Routledge, New York, London, 1992.
- [18] Duhaček, Daša, „Rodne uloge i polna razlika – od teorijskih sukoba do praktičkih razrešenja“ u: Tamara Džamonja Ignjatović i Nevenka Žegarac (urs.), *Teorijske osnove medijacije*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2009, str. 57–73.
- [19] Duhaček, Daša, *Breme našeg doba*, Beogradski krug i Centar za ženske studije, Beograd, 2010.
- [20] Honig, Boni, „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identitet“ u: Džudit Butler i Džoan Skot (urs.), *Feministkinje teoretičku političko*, Centar za ženske studije, Beograd, 2006.
- [21] Honig, Bonnie, *Political Theory and the Displacement of Politics*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1993.
- [22] Honig, Bonnie, *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 1995.
- [23] Marchart, Oliver, *Post-Foundational Political Thought*, Edinburgh University Press, 2007.
- [24] Mouffe, Chantal, *Agonistics*, Verso, London, New York, 2013.

Daša Duhaček

HANNAH ARENDT AMONG THE FEMINISTS WHO THEORIZIZE THE POLITICAL

Abstract

One of the key issues in contemporary political theory is the meaning of the concept of the political, and within the scope of the political, the differentiation between politics and the political, as well as the issue of identity politics. This paper will explore different ways an interpretative approach of the concept of the political and identity politics can take at the crossroads of Hannah Arendt's political theory and some of the most prominent feminist political theorists today, highlighting Bonnie Honig, Judith Butler, but also including Chantal Mouffe and others.

Key words:

the political, politics, feminist political theory, identity politics, plurality.

